

СМИСЛОВА РЕФЛЕКСІЯ В МІЖДИСЦИПЛІНАРНОМУ КОНТЕКСТІ: ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ

Серед численних сучасних соціогуманітарних теорій можна виокремити особливий напрям, що формується, – смислову рефлексію. Його можна визначити як сферу аналізу смислової реальності соціуму або як один з типів наукового відображення. У даній статті представлено міждисциплінарний погляд на питання утворення смислової рефлексії.

Keywords: *semantic reflection, social meanings, semantic reality, semantic and mental space, scientific and social knowledge.*

Ключові слова: *смислова рефлексія, соціальні смисли, смислова реальність, смисловий та ментальний простір, наукове та соціальне знання.*

Ключевые слова: *смысловая рефлексия, социальные смыслы, смысловая реальность, смысловое и ментальное пространство, научное и социальное знание.*

У сучасному соціогуманітарному, зокрема соціологічному, знанні та науковій практиці чітко проглядаються дві впливові групи теорій, які беруть свій початок відповідно в *нотетичному* (генералізуючому) та *ідіографічному* (індивідуалізуючому) підходах. Для перших більш характерним є зверення до суспільства як до системи, його структури та інститутів, сталості та мінливості, для других – розгляд проблеми смислу, його пошуку та тлумачення. На практиці жоден із дослідників не може собі дозволити ігнорувати ту чи іншу групу теорій [1, с. 87].

Серед теорій ідіографічного підходу виникає яскрава, на наш погляд, течія *смислової рефлексії* – сфери аналізу смислової реальності соціуму. Окрім того, смислова реф-

лексія може бути інтерпретована як один із типів відображення в науці – на відміну від відчуттєвого (через чуттєвий образ об'єкта) та теоретичного (через поняття, теорії про об'єкт тощо), смислова рефлексія відбувається через визначення значущих параметрів об'єкта для людини (його смислу, цінності, оцінки, значення тощо), завдяки чому утворюється окрема інтерпретативна реальність для соціолога. У даній статті спробуємо розглянути в міждисциплінарному контексті гносеологічне становлення смислової рефлексії як різновиду соціологічної інтерпретації, що апелює до смислових параметрів соціальної взаємодії, спираючись на наявність суб'єктивної смислової реальності в об'єктивній соціальній реальності.

Проблематика смислу та смислових взаємодій у соціологічній традиції – не нова. Узнявши до уваги роботи класиків і визначних представників соціологічної та гуманітарної думки – О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, М.Вебера, К.Мангейма, К.Поппера, К.Маркса, М.Бахтіна, А.Шюца та ін., а також сучасних дослідників, таких як Х.Г.Гадамер, Дж.Александр, П.Бурдьє, Ю.Габермас, ми дійшли висновку, що розуміння соціосемантичної взаємодії як різновиду соціальної взаємодії та її наукова рефлексія у літературних джерелах широко представлена. А от її систематизації, розробці відповідного категоріально-поняттєвого апарату та обґрунтуванню власне самого поняття “смысл” як інструменту наукового пізнання не приділено достатньої уваги. Втім, *актуальність* даного напрямку аналізу зростає разом з ускладненням і насиченням самого соціального життя та його соціологічної рефлексії. Смислова значущісна реальність проявляється у суперечливих картинах світу представників різних верств населення кожного суспільства, у різних ціннісних орієнтаціях, значущісних ієрархіях об'єктів навколишнього соціального середовища, у відповідних адаптивних механізмах пристосування до нього (через корекцію смислових параметрів власної діяльності) та загалом – у значно відмінних стратегіях життя соціальних акторів. Разом зі зміною со-

ціально-політичних реалій нашої країни і глобальними трансформаціями загалом, уважність соціологів до ментальної сфери (де відбувається постійне оновлення та зрощення різномасштабних смислових просторів) набуває особливого значення.

Соціологічне поняття смислу рідко буває базовим для наукових робіт відповідного спрямування. Його розглядають більше як буденне або ж філософське (смысл певного ідеалу, цінностей, чеснот і т.п.), як те, що має усталений і однозначний зміст. Наприклад, у назвах робіт “Смысл свободы від оцінки в соціологічній та економічній науці” М.Вебера, “Смысл і призначення історії” К.Ясперса, “Смысл в бес-СМЫСЛЕННОЕ время” Б.Хюбнера. А от “Смысловая побудова соціального світу” А.Шюца має більший акцент на соціальному аспекті смислового змісту повсякденних відносин. Але й там не міститься аналізу вживаних понять “смысл”, “смысловий зміст”, “смысловий простір” і т.п. Тобто їм приписуються вже відомі для дослідника зміст, статус і роль.

Актуальними, на нашу думку, для соціологічної теорії на сьогодні є систематизація і запозичення герменевтичних та феноменологічних наробок з приводу теорії тексту та інших сфер застосування когнітивно-семантичного аналізу соціальної реальності у площинах соціологічної науки. Так само соціопсихологічні, комунікативні та гносеологічні мотиви можуть відіграти важливу роль у оформленні смислової рефлексії в межах соціології.

Постановка питання про дане поняття і ракурс аналізу соціальної реальності за допомогою смислових категорій соціології здійснена київськими соціологами – В.Бурлачуком, Ю.Романенком та ін., а також Ю.Глуценко, яка вивчає семіосоціопсихологічну теорію соціальної комунікації як текстової діяльності. “Одиницями аналізу, – пише вона, – можуть виступати висловлювання соціальних акторів та семантичні зв’язки цілісних комунікативно-пізнавальних одиниць (елементів “картини світу”) як текстової діяльності, де текст – це культурна універсалія у

структурі соціокультурної комунікації. А багато з латентних смислових блоків образів соціальності, які конституують соціальне сприймання представників різних соціальних груп, можуть бути об'єктивовані з опорою на концепти “тезаурус” та “смислові ножиці”. Останнє поняття актуалізує ... мозаїчність та амбівалентність сучасного культурного простору комунікації” [2, с. 32].

В роботі О.Артем'євої, яка має назву “Природа елементів семантичного прошарку суб'єктивного досвіду”, стверджується: “Усякий психічний акт, “всякий душевний рух, яким би простим він не був, являє собою результат усього попереднього та теперішнього розвитку людини” (І.Сеченов) [3, с. 170]. “Зрозуміло також, що має існувати структура, яка організує ці відбитки (*авт*: результати розвитку) і яка надає їм можливість бути реальними регуляторами та будівним матеріалом суб'єктивного образу світу – *структура суб'єктивного досвіду*” [3, с. 170]. Це твердження, на нашу думку, є справедливим і у разі вивчення колективного суб'єктивного досвіду, колективної картини світу.

Особа, яка сприймає зовнішній об'єкт, першопочатково приписує йому певні властивості – в її свідомості здійснюється процедура атрибутування об'єкта і вироблення певного ставлення щодо нього. “Ставлення до об'єкта, яке виявляється при його атрибутуванні в семантичному експерименті, задається сукупністю проєкцій суспільного досвіду, формується в передісторії особистих діяльностей, у поточній діяльності. По суті, воно ... є відображенням згорнутого потоку діяльності, її емоційного супроводу... Таким чином, елементи семантичного прошарку суб'єктивного досвіду розуміються нами як відбитки діяльностей, зафіксовані у ставленні до предметів, об'єктів маніпуляції та умов цих діяльностей. Вони, очевидно, близькі до “значень” у розумінні Л.Виготського та до “індивідуальних значень” (“особистісних смислів”) О.Леонтьєва” [3, с. 172–173]. У цих висловах акумульовані кілька соціально-психологічних підходів до вивчення структур людського мислення, що задіяні в перцептивних операціях.

“Функціонування пізнавальної культури, – пише російський соціальний філософ І.Касавін, – полягає, як відомо, у випрацюванні особливих соціальних смислів, які забезпечують безпосередній процес пізнання. Випрацювання цих смислів є *соціальним виробництвом знання*” [4]. Справді, за допомогою поняття “соціальні смисли” дослідник може пізнавати соціальну реальність із власного ракурсу, але так само – пересічна людина пізнає й усвідомлює навколишній світ, виробляючи “соціальне знання” про нього через особливі для кожного фрагменту реальності та моменту взаємодії з нею соціальні смисли.

І.Касавін пише також про різновиди цього “соціального знання” – *зовнішнє* та *внутрішнє*. Це відповідає двом типам соціальності: внутрішня соціальність пов’язана із “живим” пізнавальним процесом, її “смисли непередметні, регулятивні”, вони задаються пізнавальними “схемами, нормами та ідеалами”, вони “тісно пов’язані з суб’єктом, мають особистісний характер”; зовнішня соціальність знання – “це його наповненість предметними смислами, які говорять про структуру реальності, яка пізнається, у термінах соціальних умов, у яких відбувається пізнання. Смисли, які утворюються на цьому рівні, є інтерсуб’єктивними, загальнозначущими, стосуються певного об’єкта” [4]. Вчений виокремлює такі “ситуації соціального виробництва знання”: виробництво соціальних смислів на рівні внутрішньої соціальності; їх використання на цьому ж рівні (як запорука вироблення нового знання); вироблення смислів на рівні зовнішньої соціальності; використання смислів на цьому ж рівні.

Такий підхід, на думку І.Касавіна, “дає змогу... уникнути доволі простих картин пізнавального процесу в стилі К.Поппера або Т.Куна і просунутись у описі реальної взаємодії колективної традиції та індивідуальної пізнавальної діяльності” [4]. Отже, соціальні смисли вчений розглядає як елемент соціального пізнання.

Питання про семантику (смісловий зміст) текстів – це значною мірою питання про розуміння їх *смислу*. Як вва-

жають різні дослідники цієї проблеми, поняття “смысл” та “значення” тісно взаємопов’язані, причому значення слів, самі по собі абстрактні, набувають конкретності у смысли текстів (під текстом найчастіше розуміється послідовність знаків чи образів, яка виражає деякий суцільний подовжений зміст). Взятє щодо даного змісту, значення слова отримує чітко окреслені смыслові межі [5, с. 3–4]. Внесок лінгвістів у розробку поняття “смысл” є незаперечним. Утім, розробку поняття “соціальний смысл” у близькому до нашого розумінні продовжено соціолінгвістами та герменевтами.

Погоджуємось із класиком соціологічної думки К.Мангеймом: “Якщо у суспільстві відбуваються раптові зміни, то не можна знайти правильний спосіб дій, не визначивши *смысл* цих змін” [6, с. 470]. У функціонування окремої людської спільноти закладені певні *principia media*, за допомогою яких у певний час, у певних ситуативних умовах індивіди мають поновити цю колись встановлену і налагоджену “спільність”, на яку орієнтуються і яку один з одним щоразу “розділяють”, підтверджуючи свою належність до даної спільноти знов і знов. Окрім того, *principia media* є принципами розуміння і бачення ситуації, закладеними у свідомості індивідів, а отже, передаються та успадковуються, а також виконують цілу низку різних соціальних функцій.

“Поняття “смысл” не має чіткої орієнтації на психологію, – пише С.Васильєв, – і тому може слугувати прийнятним логічним еквівалентом думки: винесена поза індивідуальну людську свідомість, об’єктивована, втілена (речовим або знаковим чином) у матеріальному середовищі думка перевтілюється на смысл (речі, події, тексту)” [7, с. 19]. “Смысл не є річчю, а є відношенням тотожності і відмінності, і тому його не можна зафіксувати ніякими приладами. Прекрасною і широко використовуваною аналогією смыслу є цінність” [7, с. 19].

На нашу думку, ці методологічно несхожі позиції поєднує те, що автори різних спеціалізацій ведуть пошук поєд-

нуючої, спільної, універсальної складової соціального життя, яка б надавала змісту людським відносинам і пояснювала властивості соціального.

Більш загальне уявлення про систему соціосемантичних зв'язків та комунікацій має соціальний філософ Л.Бляхер. Він розглядає ситуацію “розхитаної” соціальної системи перехідного стану як зручну задля того, аби вивчати смислову наповненість соціальних інтеракцій. При цьому індивідами діють найбільш активно задля наповнення смислових “клітинок” повсякденної взаємодії: “Де-структурована соціальна система, яка ще нещодавно забезпечувала стабільність інтеракції та сталість *механізмів смислоозначення*, перетворює життя людини на постійне балансування поміж ризиками, у ланцюг більш чи менш значущих особистісних катастроф. Людина вимушена діяти в ситуації, коли ані структура дії, ані її результат нічим не гарантовані. Задля того, аби осмислити, якось структурувати цю реальність, носію такої кризової свідомості необхідний деякий “зовнішній” проект майбутньої реальності, безвідносно до генези та аргументованості цього проекту”, – зазначає він [8, с. 4]. “Соціальний хаос є абсурдним не в силу іманентної відсутності смислів, а в силу їх трагічної неузгодженості, автономного дрейфу по неузгоджених траєкторіях. Такий соціальний стан – явище доволі рідкісне... Чи можлива дійсна рефлексія над хаотично дрейфуючими соціальними смислами? “ [8, с. 16]. Стосовно кризового стану суспільства як даності в науковому аналізі він зазначає: “...Доволі логічним виявляється положення, згідно з яким наявна соціальна реальність як самостійний феномен предметом науки про соціальну реальність не є. Її можна, в кращому разі, пояснити за допомогою минулого або майбутнього” [8, с. 5]. Криза за Л.Бляхером є однією з причин актуалізації “соціальних смислів” у науковій і повсякденній свідомості, а також “інструмент” історії [8, с. 9].

Попри всі хвилеподібні чи маятникові кризові коливання, соціальне життя, соціальна реальність являє со-

бою цілісну безперервну субстанцію, де з'являється, змінюється та зберігається інформація про різні аспекти цього життя. “Будь-яке висловлювання завжди має свого адресата і відповідне розуміння, якого автор мовленнєвого твору шукає і передбачає. Але, крім того адресата, автор висловлювання з більшим чи меншим усвідомленням передбачає вищого *нададресата*, абсолютно справедливе розуміння якого передбачається або у метафізичній даліні, або у далекому історичному часі. У різні епохи та за різного світовідчуття цей нададресат і його ідеально правильне відповідне розуміння набувають різних конкретних ідеологічних виражень” [9, с. 416].

Якщо під ідеологічними вираженнями мати на увазі специфіку певних культурно-історичних епох, постульовані нею цінності та ідеали, це твердження повторює ідею К. Мангейма: *автор* транслює власні цінності, подібні чи відмінні від принципів *media* його сучасників, і тим самим звертається до наступників, до нададресата, суб'єкта, який би розділив з автором, перейняв систему соціальних смислів, набутих і пережитих автором. У минулому столітті подібна проблематика (автор–текст–мова–адресат–значення–сенси) була відрефлексована різними науками, виокремлюючись у різні підходи.

Звертаючись до структуралістського бачення соціальної реальності, проблем тексту і дискурсу, не можна не відмітити, що вчені-лінгвісти та соціолінгвісти ведуть всебічне дослідження таких елементів соціальної реальності, як мова, текст, контекст – та їх зміст, а також – смислове наповнення – у доволі конкретний, детальний спосіб. При цьому більшість уваги приділяється вже наявним у тексті семантичним площинам і суб'єктові їх творення, із відповіддю на запитання “чому саме такий смисл автор помістив у свій твір?“, “в якому соціальному контексті утворився даний текст?“, говорячи про певні значущі в соціокультурному розумінні тексти. А не на запитання “чому саме такі сенси притаманні даному автору?“, “хто він є і яке місце займає у соціальній структурі?“,

“чому в даній соціальній ситуації утворився даний текст саме цим автором? “ та ін. Тобто для соціолога-дослідника залишається ще цілий спектр проблемних питань.

Беручи до уваги *мову* як систему символічних кодів, пов’язаних у довгий соціоісторичний ланцюг, можемо провести таку паралель: зі зміною соціальних контекстів, історичної ситуації, відбувається певна зміна як елементів мови, так і соціальних смислів (як “мови” іншого порядку). “У мові, як і будь-якому системно-структурному утворенні, зміни навіть в окремо взятому ... елементі структури призводять до певних зрушень усєї системи” [10]. А “окремі зрушення виявляються складовими більш загального цілісного процесу” [10]. У 60–70-х роках ХХ ст. предметом вивчення лінгвісти обрали дещо більше, ніж звичайний “конкретний” текст: спираючись на трансформативні зміни самої комунікації, вони змінили і предмет вивчення, яким постав *гіпертекст*. Тобто складна структурна єдність, що володіє “смісловою цілісністю” і є “частиною завершеної комунікації”.

Соціолінгвістичний аналіз надає нам певний поштовх для розробки нових понять у сфері смислового аналізу. Якщо брати до уваги, що *текст* – це мова в дії, а *дискурс* – це “мовлення, заглиблене в життя”, або “текст, узятий у подієвому аспекті”, то слід зазначити, що саме в дискурсі (у процесі мовлення, заглибленого в життя) можливі накладання одного тексту на інший, з’являються асоціативні комбінації, які здатні утворювати додатковий смисл, у результаті чого виникає семантичний ефект *інтертекстуальності*, що пов’язує тексти різних епох, мов, різних жанрів. Так ми бачимо ситуацію обміну соціальними смислами між спільнотами та/або поколіннями – саме завдяки інтертекстуальності, яка виявлена наукою вже в наш час, виробляються додаткові “плани” у смисловій комунікації індивідів, груп, спільнот. Поняття “гіпертекст” та “гіперсмисли” в даному випадку змальовують і конкретну ситуацію комунікативного дискурсу між суб’єктами одного покоління, і ситуацію міжчасового,

міжнаціонального та міжтематичного (міжжанрового) дискурсу.

У науковій думці вважається, що соціальні смисли ведуть походження з перших закріплених колективно уявлень про світ. Найдавніші свідчення цього – міфи та релігійні тексти, а також філософські трактати. У людській свідомості поступово починали оформлюватись певні смислові параметри взаємодії з соціумом, в якому вона існує, та з оточуючим світом узагалі. Міфологія, релігія і т.д. дають нам приклади фіксованих, “довершених” висот людської думки, поєднаної з фантазіями. Але нефіксована значущісна взаємодія між людьми відбувалась кожен день і у значно більшому обсязі. Так само і сьогоднішній арсенал людських досягнень почасти “потоне” у власному різноманітті й кількісних параметрах, і для майбутніх поколінь залишиться лише відлуння того “всього” (новітнього, корисного), що має місце, існує, відбувається сьогодні, незважаючи на значно розвинутіші комунікативні й інформаційні технології – зі збереження й обробки інформації.

Тобто, відносячи онтологію соціальних смислів до значущісної реальності, в якій взаємодіють індивіди, ми реєструємо таке вихідне положення: *соціальні смисли є невід’ємною складовою людської взаємодії, не лише міжіндивідної, а й предметної* і т.п. Соціальні смисли супроводжують людську дію, скеровують її, вони виникають і коригуються під час дії, а також актуалізуються та деактуалізуються в ній. Звісно, тут йдеться про не-свідоме спрямування діяльності соціальними смислами. Адже для чіткого усвідомлення всіх процесів і навіть власних дій людині потрібен неабиякий запас різного роду здібностей – від навичок аналітичного та критичного мислення до здорового глузду. Чим не кожен індивід відзначається і не завжди належним чином користується. Утім, це і не є обов’язковою умовою повсякденної людської взаємодії. А отже, *соціосемантична взаємодія* (її параметри) *виявляє себе за спеціального аналізу* або в таких

проявах, коли певні її аспекти стають явними і видимими учасникам чи спостерігачам взаємодії. Загалом, для вивчення соціальних смислів потрібно: мати їх в артикульованому вигляді (висловлені смисли учасників досліджуваних соціальних груп), переконатись у тому, що досліджувані смисли – не одиничні, а повторювані (колективні, групові), вони є результатом певного осмисленого процесу взаємодії з об'єктами соціальної реальності (а не суто рефлексорною реакцією).

Отже, незважаючи на наявну “інтегрованість” нашого ключового поняття в суспільно-наукове знання різних галузей, ми приписуємо йому суто соціологічний зміст, який відзначається відтінками-прив'язками до інших галузей наукового знання. Сутність основного поняття смислової рефлексії – “соціальні смисли”, у тому, що вони є продуктом і передумовою саме “соціальної” взаємодії, адже формуються на основі цінностей, вироблених певною спільнотою, і потребують доволі високого рівня (колективної) свідомості, тобто їх виникнення стало можливим тільки після того, як людство досягло достатньої інтелектуальної зрілості, сформувалась духовна культура (ментальна оболонка) над їх фізичним простором.

“Соціальний смисл” – це рефлексивне та дорефлексивне поняття про суб'єктивну соціальну реальність, яке формується на основі соціального досвіду та об'єктивується у процесі людської інтеракції. Соціальні смисли становлять зміст людської свідомості, наслідуються та поповнюються не лише завдяки власному досвіду індивіда, а й за допомогою переймання чужого досвіду – через комунікацію (співпереживання, співчуття, взаєморозуміння і т.д.).

Дане поняття, хоча і володіє, на наш погляд, низкою найважливіших функцій як епістемологічного, так і гносеологічного призначення, досі не набуло концептуальної вираженості. Аналіз соціологічних і дотичних підходів, у категоріально-понятійному апараті котрих присутні поняття, близькі за змістом до “соціального смислу”, дає нам цілий спектр його смислових варіацій:

- *principia media* (“усереднені принципи”) у соціології мислення (К.Мангейм);
- *смисли* – у символічному інтеракціонізмі (Дж.Мід);
- *соціальні смисли* в соціальній антропології (Б.Малиновський, М.Дуглас), у теорії соціального простору П.Бурдьє, у соціально-історичному дослідженні радянської освіти О.Буряка;
- *суб’єктивний смисл* та *об’єктивний смисл* у розуміючій соціології М.Вебера, феноменології А.Шюца;
- *спільні смисли*, *через які досягається розуміння* – у герменевтиці (Х.-Г.Гадамер, М.Хайдегер);
- *структура суб’єктивного досвіду* в соціально-психологічному підході (О.Артем’єва);
- *смислопродукування* в дослідженнях українського вченого Ю.Романенка;
- *“сенс”, смисл, суб’єктивний зміст* – в українського соціолога В.Бурлачука;
- *смисли, смислові зв’язки, ментальні образи* в соціофілософській антропології Р.Додонова;
- *“універсальний екзистенційно-смисловий код”* та система інших кодів у соціолінгвістиці Г.Дьяченка;
- *смислові блоки та соціальна пам’ять* у теорії соціальної комунікації (О.Соколов) та ін.

Це далеко не повний перелік того, що нам вдалося зафіксувати. Загалом, соціологічний інтерес до смислової рефлексії поступово зростає, починаючи з 1920-х років – у період “зрілої теоретико-методологічної класики”. Ускладнюється структура соціального світу, і, відповідаючи новим викликам часу, соціальна теорія розширює сферу свого впливу. Смислова рефлексія як перспективний напрям соціогуманітарного пізнання усталює свої позиції, і особливо – в соціології.

Смислова реальність тим більше привертає увагу вчених різних галузей знання, чим глибше стає соціальна криза того чи іншого суспільства, і продовжується явище аномії – як результат тривалого порушення функціонування соціосмислової ментальної оболонки соціуму.

Незаперечним є той факт, що соціосемантична реальність потребує компетентного наукового, насамперед соціологічного втручання, а накопичені соціальною теорією знання з її приводу – не лише *екстенсивних*, а й *інтенсивних* перетворень.

Література

1. Митрошенков О.А. Политическая эпистемология : уч. пос. / О.Митрошенков. – М. : Изд-во РАГС, 2004. – 147 с.
2. Глуценко Ю.В. Реконструкция образов социальности как продукт социологической концептуализации / Ю.Глуценко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : зб. наук. праць у 2-х т. – Харків, 2006. – Т.1. – С.31–33.
3. Артемьева Е.Ю. Природа элементов семантического слоя субъективного опыта / Е.Артемьева // Деятельностный подход в психологии. – М., 1990. – 180 с.
4. Касавин И.Т. Ситуационные исследования и специальный эпистемологический статус социальной философии / И.Касавин // Социемы. – №8 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www2.usu.ru/soc_phil/rus/texts/sociemy/8/kasavin.html
5. Семантика и социальная психология / ред. проф. А.А.Брудный, Э.Д.Шукуров. – Фрунзе : ИЛИМ, 1976. – 154 с.
6. Мангейм К. Диагноз нашего времени / К.Мангейм : [пер. с нем. и англ.]. – М. : Юрист, 1994 – 700 с.
7. Васильев С.А. Синтез смысла при создании и понимании текста: Филос. пробл. / С.Васильев [отв. ред. М.В.Попович]. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с. – (АН УССР, Ин-т философии).
8. Бляхер Л.Е. Нестабильные социальные состояния / Л.Бляхер. – М. : РОССПЭН, 2005. – 208 с.
9. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / М.Бахтін // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [ред. М.Зубрицької]. – Львів, 2001. – 832 с.
10. Липатов А.Т. Интертекст в составе дискурса / А.Липатов // II Международные Бодуэновские чтения: Казанская лингвистическая школа: традиции и современность (Казань, 11–13 декабря 2003 г.): Труды и материалы: В 2 т. [под общ. ред. К.Р.Галиуллина, Г.А.Николаева]. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 2003. – Т. 1. – С.54–58.